

MINT EGY RUSSZÓ BUDAPESTEN

Laki Mihály – Szalai Júlia (2013)

Tíz évvel később. Magyar nagyvállalkozók az Európai Unióban

Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány

„Mint egy Russzó Ermenonvillében,

Ember és polgár leszek.

Ember és polgár leszek.”

Csokonai Vitéz Mihály: A tihanyi Ekhóhoz (1796/1803)

„Ezt a játékot... az én hazámban tíz évvel ezelőtt kezdték el a »jobboldali«-nak álcázott újságok, folyóiratok, társas egyesületek, s mert nem merték nyíltan kimondani, hogy a »polgár« igazában azért bűnös, mert van valamije, amit erőszakkal is el lehet venni tőle..., beérték azzal, hogy a polgári »világszemléletet« proskribálták s reábizták az utánuk következő bolsevistákra, vonják le e vádemelés minden gyakorlati következtetését. A »zsidó polgárság« természetesen kivételnek számított: annak nemcsak szellemiségét támadták, hanem rögtön a vagyonát és fejét is követelték a cserépszavazók. (...) Ebben a játékban természetesen nincs megállás...

A nemzetiszocialista, magyar nyelvű hetilapok és újságok megkezdették támadásukat a »zsidó polgárság« ellen, s a kommunista, magyar nyelvű hetilapok és újságok tíz évvel később – nagyon csekély változtatással, csaknem szó szerint – újra lenyomtatták e támadásokat, csak éppen – nem is minden esetben – elhagyták a »polgár« mellől a »zsidó« jelzőt. (...)

...»Tudományos« és »történelmi« érvek segítségével kezdték bizonyítani, hogy a polgárság mint rend, életforma, szellemiség: túlélte önmagát.”

Márai Sándor: *Hallgatni akartam* (1949–1950)²

¹ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai intézet

² Márai 2013: 114-115. és 113. Az idézet első és második-harmadik bekezdésének sorrendjét az eredeti szöveghez képest felcseréltem.

„A másik cigányoknál van a cigányvajda, ugye. Hát az minálunk nem vót, olyan nem vót, csak vállalkozó. Régen mondtuk vujvodnak. Amikor régen ment együtt a sok család, mindig az intézte, hogy legyen munka. Valamelyik férfi vót, aki szemfüles vót, talált fát az egész nemzetnek. Akkor ü leszerződte az ő nevére vagy a többiekére. (...) Amíg tudott munkát szerezni, ü vót, ha nem, aki helyette kötötte a jó szerződést a fára. De köztünk annak nem vót nagyobb szava, mer mink elintéztük egymás között a dógokat.”

Békefi Margit gyűjtése alföldi beások között (1963)³

Ígéretes helyzet, ha a kutatók megismételhetik egy korábbi vizsgálatukat, tesztelhetik, hogy mi vált valóra az akkor még csak feltételezett vagy sejtett változásokból, s egy megváltozott világból visszatekintve a régi elméleteik is (akár radikálisan) új hangsúlyokat kaphatnak. A szociológus Szalai Júlia és a közgazdász Laki Mihály szerzőpárosa⁴ előtt ez a lehetőség nyílt meg: az itt recenzálandó kötet (a továbbiakban: *Tíz évvel később*; a külön megjelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak) tulajdonképpen az első, 1999 és 2001 között elvégzett kutatásról beszámoló 2004-es kötetük (a továbbiakban: *Vállalkozók vagy polgárok?*) folytatásának, második kötetének is tekinthető. Így jelen recenzióban tulajdonképpen a *Vállalkozók vagy polgárok?* recenziója is benne rejlik.

Az eredeti vizsgálat olyan vállalkozókra irányult, akik jelentős saját tulajdonrészsel irányítottak – többségében vagy kizárólagosan nem állami és nem külföldi tulajdonban lévő – nagyvállalatot (= legalább évi 1 milliárd forint árbevétel és/vagy 500 alkalmazott) (Laki–Szalai 2004: 24-25). A *Tíz évvel később* szerzői már reflektáltak a kategorizációjukat ért kritikákra, amelyet ennek ellenére fenntartottak, hisz’ a követés műfaja ezt követelte, de éppen a megisméltés szempontjainak megfelelően némileg módosítottak.⁵

A nyugat-európai vagy észak-amerikai értelmiségiek szemében paradox helyzet lehet, hogy a nagypolgár/nagyvállalkozói réteg egyrészt Magyarországon is az egyik *erős elitcsoport* (sokak, még hozzá *nem csak* a marxisták szerint: a legerősebb, a modern piacgazdaságon alapuló társadalmak paradigmatis elitcsoportja), másrészt viszont... De ne siessük el ennek a „*másrészt*”-nek a kifejtését.

Már pusztán a vizsgált csoport megnevezése is értelmezésfüggő, ráadásul kiküszöbölhetetlenül erősen normatív felhangokkal is bír, így nem véletlen, hogy a szerzők mindvégig reflexió tárgyává tették, hogy vajon (*potenciális*) (*nagy*)*polgárokat* vagy (*nagy*)*vállalkozókat* vizsgáltak. A *polgár* ugyanis zavarba ejtően sokjelentésű, ráadásul történelmileg is változó kifejezés a magyarban: jelölt egyrészt egyfajta általános, némi leegyszerűsítéssel *modern habitussal és életmóddal rendelkező embert*, másrészt állampolgárt (*citoyen*), harmadrészt tőkés/vállalkozó polgárt (*burzsoá*); sőt, 1848 előtt egy – a nemességnél nagyságrenddel kisebb befolyással bíró, de mégis – kiváltságos rendi csoportra is vonatkozott. A 19. század első és második harmadában még egyértelműen pozitív kategória idővel kritikai elméletek, majd (már a 20. században) kifejezetten *polgárelenes társadalomelméletek és ideológiák* célpontjává vált.

³ Nyerluc Illés, Tiszafüred, idézi Békefi 2001: 101-102.

⁴ A *Vállalkozók vagy polgárok?* (Laki – Szalai 2004) bevezetőjében írják, hogy vállalkozásuk kezdetén, 1999-es haláláig Vajda Ágnes is a csoport tagja volt, sőt, ő töltötte be a híd szerepét a másik két, korábban együtt nem dolgozó kutató között.

⁵ „A követő kutatás során nem húztunk új mérethatárokat, hiszen azt vizsgáltuk, hogy az egykori nagyvállalkozók megőrizték vagy feladták, elveszítették-e nagyvállalkozói pozícióikat” (12-13). Az ezredforduló körül induló „újak” esetében már „több száz fős foglalkoztatotti létszám” és „legalább évi 250-300 milliós forintos forgalom” is elég volt a mintába kerüléshez (13).

A folytatás előtt vessük közbe: a másik kulcskategória, a *vállalkozó* még a szocializmus idején sem kapott olyan démonizált jelentést, mint a *polgár*. Egyrészt, mivel asszociációs udvara (a „vállal”, illetve „vállalkozik”) olyan értékeket jelenített meg, amelyeket (elvben) minden rendszer *vállalhatott*; másrészt pedig, bár e sorok szerzője nem eléggé képzett a dialektikából, megkockáztatja: a marxi értéktöbblet elméletből következően a burzsoának a lényegéhez tartozik a munkások által termelt javak egy részének kisajátítása, míg az esetleges részvétele a közvetlen termelésirányításban lényegtelen (nem véletlenül számított minden polgárellenes propaganda hálás témájának az improduktív jövedékes, a „szelvényvagdosó”). A vállalkozó viszont *par excellence* a termelésirányítás feladatát is betöltötte, olyan kategória volt, amelyhez az innováció, a produktivitás és a gazdasági expanzió asszociációs mezeje kapcsolódott, csupa olyan fogalommal telve, amelyet elvileg az államszocializmus irányítói is fontosnak tartottak. S bár kevesen mentek oly’ messzire, mint Liska Tibor, aki kifejezetten „*vállalkozói szocializmust*” vizionált, egy 1982-es válogatás előszavában Lengyel György joggal írhatta: „*A vállalkozó tudományos közgondolkodásunk egyik kulcsfigurájává vált*” (Rényi – Lengyel 1982: 5). (Nem lehet ironia nélkül idézni e válogatás kiadóját: „*a Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya*”).

Két bekezdéssel korábban a „*társadalomelméletek és ideológiák*” összekapcsolása természetesen provokáció⁶ volt, de recenzens szerint fontos összefüggésre mutat rá: a korabeli társadalomtudósok és/vagy a társadalom lényegi összefüggéseit ismerni vélő értelmiségiek – akaratlanul, de sokszor akarva is – a politikai szereplők „*tettetársaivá*” váltak abban, hogy a polgár a 20. század derekára „*az emberiség (= az ún. dolgozó nép) halálos ellensége*” szinonimájává vált. Ugyanakkor a polgár „*rehabilitációjának*” is társadalomtudósok voltak a kezdeményezői (1970-80-as évek), illetve fontos aktorai is, egészen a 20. század utolsó évtizedéig. Érdekes dinamika: míg a polgár stigmatizálása a nagypolgárságról (annak bizonyos csoportjairól) terjedt fokozatosan „*lefelé*”, a kistulajdonosokra, illetve a tőkés tulajdonnal nem rendelkező polgár-csoportokra is, addig a rehabilitáció iránya éppen fordított volt. A „*szocialista (kis)polgár*” az 1980-as évek hőse volt, míg az 1990-es években a nagypolgár/nagyvállalkozó is feliratkozott „*a kor hőseinek*” virtuális listájára.

Ez nem „*csak*” morális, hanem, mondjuk így, „*társadalomtudományi és -történeti rehabilitációt*” jelentett. Tehát egy olyan szemléletmód meghonosítását, amely a kis- és nagyvállalkozókban egyaránt *nem* (elsősorban) kizsákmányolót vagy parazitát látott, hanem a gazdaságban nélkülözhetetlen, a társadalom más területein pedig (potenciálisan) fontos szerepek betöltőjét. Másrészt, a történelmi folyamatosság mechanizmusai tekintetében is hasonlóságot láttak a „*szocialista polgárosodás*” hősei és az 1990-es évek új vállalkozói között. „*...Kérdésünk valójában a történeti minták folyamatosságára és időbeni alakulására vonatkozik – fogalmazott a Vállalkozók vagy polgárok? – ...direkt átadásokról [nem] lehetett szó, a bújtatott hagyományozódás kérdése [viszont] annál is jogosultabb, mert a kultúramegőrzés rejtett formái a mai piacosodás szempontjából más piaci szereplőknél is kitüntetetten fontos szerepet játszottak. A kisvállalkozási »boomról« vagy a magyar mezőgazdasági csodáról szóló szociológiai irodalom meggyőzően és gazdagon bizonyította a rejtett mintaátadások kulcsszerepét a munkakultúrák, a piaci tudások és a munkaethozok megőrzésében, azok életteli továbbhagyományozásában...*” (Laki–Szalai 2004: 44-45).

⁶ Ez azonban nem a Szalai-Laki szerzőpárossal, mint inkább a recenzenssel közös „*Mi-csoportuk*” egészével szemben provokatívnak szánt megjegyzésnek szántam.

Recenzens terjedelmi okokból nem tud kitérni a kötet(ek) minden eredményére, ezért kiemeli a számára legérdekesebb – és a szerzők által is lényegesnek tartott – összefüggést: a társadalmi kontinuitás kérdését a mai magyar nagyvállalkozók tanulmányozásán keresztül.

Az elit- és középrétegek tagjai a legtöbb társadalom legtöbb korszakában nagy eséllyel képesek újratermelni családjuk pozícióit, s e törekvések *kudarca* igényel – egyedi esetben pszichológiai, tömeges esetekben történelmi-szociológiai – magyarázatot. A magyar nagyvállalkozói csoport tevékenységét az 1930-as évek végétől lépésről lépésre korlátozták, tagjainak többségét megölték vagy elűzték és/vagy kifosztották, míg végül, az 1940-es évek végére teljesen felszámolták a nagypolgárságot mint társadalmi csoportot (Márainak igaza van az egyik mottó idézetében: miközben e szűk évtizedben is egymás követték a politikai rendszerváltások, a nagypolgárság felszámolásában nyomasztó mértékű folytonosság mutatkozott).

Ezen előzmények után különösen fontosá válik a kérdés: honnan jöttek az 1990-es években újra megjelenő csoport tagjai? Kimutatható-e bármilyen folyamatosság, s ha igen, akkor milyen jellegű, ha nem, akkor honnan vették a nagyvállalkozóvá váláshoz szükséges tőkét és tudást? Mi a perspektívája ennek a gyors kiformalódásnak: ideáltipikusan magánérdekeiket követő, s így „csak” gazdasági funkciókat betöltő *vállalkozói* csoport válik majd belőlük, vagy az osztársadalmi modernizációhoz és a modern társadalom integrációjához (a „*polgárosodáshoz*”) szükséges mintákat nyújtó (és, tegyük hozzá, e minták megvalósulását részben szponzoráló) *nagypolgári* csoport?

A *Vállalkozók vagy polgárok?* óvatosan kérdő formában jeleníti meg ezt a dilemmát, de szerzői érezhetően – és bevallottan – nagyon szeretnék volna azt válaszolni: „igen, az 1944/1948 előtti polgárság örököseiről van szó, akik napjaink és a közeljövő polgárai, vagy legalábbis azok lehetnek”.

A szerzők folyamatosság-hipotézise vázaltszerűen a következőképpen rekonstruálható:

1.) Létezett valaha egy polgári közeg,

1a.) amelynek társadalmi szerepéről a szerzők nagyon pozitív képet alkotnak.

2.) A szerzők megvizsgálendő hipotézise egyrészt, hogy ez a szocializmus kialakulásakor felszámolt közeg alapvető értékeit, normáit, attitűdjeit, életforma-elemeit, stb. stb. átörököltette azon nemzedék azon részére is, amelyből a rendszerváltás után az új nagyvállalkozói csoport kinőtt, és

2a.) azt feltételezték, vagy inkább azt remélték, hogy ezáltal az 1a.) pontban említett pozitív, mintaadó társadalmi szerepet felvállalják; szlogenszerűen: nem „csak” nagyvállalkozók, hanem (nagy)polgárok is lesznek.

Preszocialista kor (1945/48 előtt)	Szocialista kor (1945/48–1990)	Posztoszocialista kor (1990–)
-1.) polgárság =1a.) „mintaadó polgárság”	„bújtatott hagyományozódás” →	-2.) új nagyvállalkozók =2a.) „új nagypolgárok”?

„Mint azt már a 2004-es könyvünk címében feltett kérdés – *Vállalkozók vagy polgárok?* – is jelezte, a hazai nagy- és középvállalkozókat két prizmán keresztül vizsgáltuk. Egyrészt úgy tekintettünk rájuk, mint kiemelkedő gazdasági teljesítményt nyújtó, az intézményesülési folyamatokat elősegítő vállalkozókra, a piacgazdasági fejlődés mintaadó szereplőire, a gazdasági

átmenet beindítóira. Másrészt azt igyekeztünk megmutatni, hogy a szocializmus tervgazdasági felszíne alatt továbbörökített polgári hagyományok, valamint a második gazdaságban kifejlesztett új, piaci készségek és szaktudás milyen módon játszottak közre e vállalkozók – gazdasági és a gazdaságon túli – magatartásában, értékrendszerében, a rendszerváltás utáni szerepfelfogásában. Társultak-e a magánpiaci gazdaságban elfoglalt vezető pozícióik mellé olyan vonások, amelyek egy új nagypolgári elit kikristályosodását ígérték? Egykori válaszuk óvatos igen [kiemelés az eredetiben – D.Cs.] volt.⁷ 2004-es könyvünk megírása idején még azt gondoltuk, hogy az új magyar nagyvállalkozókra joggal tekinthetünk úgy, mint akik a rendszerváltás utáni polgári átalakulás vezérfigurái: akár gazdálkodási értékrendjüket, akár társadalmi szerepvállalásukat vagy életmódjukat és tágabb világlátásukat nézzük – nagypolgári vonásokat magába sűrítő mintaadó szerepük nyilvánvalónak tűnt” (17–18).

„Előrejelzésünk tévesnek bizonyult” – állapítják meg a követés során a szerzők (18). A Tíz évvel később legfontosabb tanulsága: nem hogy a 2a.) pontban megfogalmazott várakozásuk nem vált be, de még a 2.) pont összefüggése is megingott. „Új könyvünk kiindulópontja, hogy az évezred elején felrajzolt kép komoly átértékelésre szorul. Amit egy új nagy- és középvállalkozói réteg helyfoglalásának és tartós strukturális pozíciója kialakulásának véltünk, átmenetinek bizonyult. (...) Interjúalanyaink közel fele számolt be a vállalkozása összeomlásáról vagy arról, hogy el kellett adnia cégét, és napjainkban már csupán kisvállalkozó” (18–19).

A kétrészes kutatás előfeltevései (vagy inkább előzetes reményei?) szempontjából azonban még fontosabb összefüggésre mutat az idézet folytatása: „Másrészt, tulajdonaikkal együtt maguk a tulajdonos-irányító vállalkozók is visszahúzódtak, szerepeikben »zsugorodni« kezdtek. A velük készült újabb interjúkban a közélet és a politika színtereiről való visszahúzódásról beszéltek, és általánosnak tűnik, hogy ezek a néhány éve még kiugró teljesítményű emberek mára már nem kívánnak jelentősen különbözni szűkebb-tágabb környezetüktől. Ez a radikális fordulat önmagán túlmutató jelentőségű: a személyes visszahúzódáson túl egy valamikor lehetségesnek és ígéretesnek ítélt vezető szerep és társadalomformáló szándék látványos feladását tanúsítja” (19).

A Tíz évvel később 2009 és 2011 közötti követéses vizsgálatában a korábbi 48 nagyvállalkozó közül 31-gyel sikerült megismételni az interjút (két esetben pedig az elhunyt vállalkozó utódjával beszéltek, 15). A mintát kiegészítették az „újak” csoportjával: 31 interjú olyan nagyvállalkozókkal, akik az 1990-es évek végén, 2000-es évek elején indították vállalkozásukat (16–17).

Terjedelmi okokból nem tudunk végigmenni „régiek” és „újak” jellegzetességeinek különbségein – egyet kivéve: a szerzők már a kezdetét, a csíráját sem látták az „újaknál” „a nagypolgári életformának és értékrendnek”. Hivatásszerűen vállalkozni, profi módon üzleteket csinálni – nem acsarkodni a multik jelenléte ellen, hanem adottságként elfogadni a (hazai jelen)létüket – óvatos távolságtartás az állammal kapcsolatban – korrekt, de nem paternalista viszony az alkalmazottakkal – mintha ezek lennének a „régiek” és „újak” közös elveinek legfontosabb része. S paradox módon, mintha ezen elvrendszer kimunkálásának az újak aktívabb, kezdeményezőbb szerepet játszottak volna, mint a régiek. „A polgáris előzmények és nagypolgári életformára és szerepre irányuló törekvések tekintetében az »új« generáció kevésbé mutat rokon vonásokat a

⁷ Az „óvatosságot” mutatja az alábbi önidézet is: „Nem zártuk ki, hogy a nagyvállalkozóknak csak egy része válik, válhat nagypolgárrá (mi több, még ők is csak némi időbeli eltolódással, történelmi fáziskéséssel), ezért inkább a nagypolgári életforma és értékrend jeleit, kezdeteit, nem pedig kifejlett formáit kerestük” (Laki – Szalai 2004: 228. id. 18).

»régiekkel«. Egyszerűbben szólva, az »újak« technokrata értelemben vett sikeres tulajdonosoknak és menedzsereknek tűnnek, de polgár-vállalkozókként vállalt mintaadó szerepekre nem törekednek” (84).

A legfontosabb kutatói várakozás megghiúsulása visszamenőleg más fényt vet a *Vállalkozók vagy polgárok?* más kategóriáira és gondolatmeneteire is. Mindenekelőtt: nagyon képlékeny a séma 1.) pontja alatt meghatározott preszocialista „polgár” kategóriája. Az általános fejtegetésekben időnként mintha a korabeli nagyvállalkozókról lenne szó, akik időnként mintha egyúttal nagypolgárok is lennének,⁸ máskor viszont megkülönböztetik a két kategóriát.⁹ Ugyanakkor „a szó szoros értelmében vett egykori nagypolgárság körébe tartozó szülőkkel-nagyszülőkkel” az interjúk során valóban csak elvétve találkoztak a szerzők (Laki–Szalai 2004: 70). Máskor „nagy- és középpolgárságról” vagy „felső középosztályról” írtak, vagy „többedik generációs – főként budapesti – értelmiségi körről”, mint amelynek leginkább esélye lehetett „az egykori nagypolgári életstílus és beállítódás egyes elemeinek... megőrzésére és átadására” (Laki–Szalai 2004: 47). Végül olyan megfogalmazásokkal is találkozhatunk, amelyben középosztálybeli származásról beszélnek – messzire vezetne ennek a kifejtése, de egyrészt az 1945 előtti középosztály túl népes és túl heterogén volt ahhoz, hogy az innen való származás magyarázó erejű legyen, másrészt a középosztály értékrendje, mentalitása, identifikáció időnként kifejezetten a „polgárral” szemben fogalmazódott meg.

Az utolsó mondat meghatározásával érdemes részletesebben is foglalkozni, mivel egy lényeges ponton került elő: ahol a szerzők a családi háttér alapján tipologizálják (később „réginek” minősülő) mintájukat. Úgy találják, hogy a 48 interjúalanyból 12 tartozik a „felfelé törekvők csoportjába”, tehát ahol a nagyszülők nemzedéke „kétkezi dolgozó (főként hajdan föld nélküli paraszt)” volt, és „...mindössze heten voltak igazi elsőgenerációs sikeremberek...” ...Legtöbben – harmincegyen [a három kategória résztvevőinek összege 50, tehát valahol apró számítási hiba történt – D. Cs.] – olyan családba születtek, ahol már a korábbi generációk is a megfelelő korszak hierarchiájának középrétegébe tartoztak, s ahol a szülői életfeladat e középosztályi helyzet védelme, fokozatos javítása vagy különböző történelmi, politikai megingások utáni rekonstrukciója és stabilizálása volt” (Laki–Szalai 2004: 58).

Szimbólumértékű Rippl-Rónai József festménye két öccséről (*Lajos és Ödön*, 1912), amelyet a mindkét kötet borítóján felhasználtak. A dunántúli földművesektől származó Rippl-nagyapa bognár volt, az apa tanító, majd iskolaigazgató Kaposváron. Az anyai ág viszont Lipót királytól kapott nemességet, a nagyapa építész volt Pécsen. A (hét csecsemőből) életben maradt négy fiút kezdetben nagy szegénységben nevelték, ettől függetlenül a legidősebb József már kamaszkori fényképein is hamisíthatatlan polgári öltözékben tekintett a lencsébe. Gyógyszerésznek tanult, de nagyon gyorsan otthagya a szakmáját a festészet kedvéért. A szakállas, szivaros testvér, Lajos pénzügy-igazgatósági számvizsgáló volt, aki szabadidejében gyakran és szívesen hegedült. A fehér öltönyben, hajtókéjén virágot viselő Ödönről talán nehéz elhinni, de vasutas volt, e minőségében Somogyaszaló állomásfőnöke lett. Civilben ő volt József egyik első csodálója, bizalmasa, gyűjtője, s – anélkül, hogy tudta volna – a mai kaposvári Rippl-Rónai Múzeum megalapozója; szabadidejében ő is festegetett. A festmény önmagában is plasztikusan ábrázolja, mennyivel szélesebb köröket fogott át a középosztály már a 19-20. század fordulóján a nagyvállalkozóknál és nagypolgároknál, vagy a budapesti értelmiségieknél.

⁸ „A mintaadó nyugati társadalomfejlődés kulcsát éppen a vállalkozó és a polgár személyének történelmileg kivételes egybeesése adja” (Laki – Szalai 2004: 32). Túlságosan nagy kitérőt jelentene, de meg kell jegyeznünk: kétséges, hogy az 1945 előtti Magyarországon mekkora kör számára volt „mintaadó” a (nagy)polgárság.

⁹ „A klasszikus értelemben vett tulajdonos-nagypolgárok csoportja a háború előtt a városi társadalom felsőbb polgári rétegeinek már csak kisebb részét tette ki; ekkorra mind számbelileg, mind a közvetített életformaminták tekintetében az életstílusa alapján nagypolgárinak minősülő réteg vált dominánssá.” (Laki–Szalai 2004: 47)

Ha a *Vállalkozók vagy polgárok?*-ban „kitakarjuk” az 1944 előtti családi háttért, akkor azt találjuk, hogy az 1990 utáni nagyvállalkozók *szülői* háttere, iskolái, lakóhelye, szocializmusbeli karrierje, stb. sokkal magyarázóbb erejű, mint a *nagyszülők* szocializmus előtti társadalmi pozíciója. Az első vizsgálat jelenében több mint négyötödük negyvenes vagy ötvenes éveiben járt, tehát az 1944-63 közötti korszakban születtek, 40%-uk Budapesten, de középiskolai évek befejezésekor már 100%-ban városban, főleg a fővárosban éltek; 92%-uk férfi; nagy többségük felsőfokú végzettséget (50%-uk egyetemi diplomát) szerzett; a szerzők egyik érdekes megállapítása szerint azonban a felsőfokú tanulmányaiknál fontosabb szerepet játszott életükben a középiskola: a többségük (56%) nem gimnáziumban, hanem (műszaki vagy kereskedelmi-közgazdasági) szakközépiskolában érettségizett. Nagyvállalkozóink kivétel nélkül megfordultak a szocialista gazdaságban, sőt, a többség munkában eltöltött éveinek nagyobbik része esett erre a korszakra; szinte sosem kiemelt nagyvállalatnál dolgoztak, s nem párt- vagy állami szerveknél; ugyanakkor általában már a szocialista vállalatoknál is sikeresek voltak, a többség legalább középvezetőként (41,6%), vagy vállalat, szövetkezet első embereként (25%) hagyta el a szektort (Laki–Szalai 2004: 111).¹⁰

Ha tehát a szerzők kizárták volna kérdésfeltevésükből a messzebbre nyúló családi háttér vizsgálatát, akkor akár arra a megállapításra is juthattak volna, hogy a *„volt szocialista menedzserek váltak a legnagyobb eséllyel nagyvállalkozókká.”* S juthattak volna akár arra a következtetésre is, hogy a szocializmus korabeli, hasonló oktatási és foglalkoztatási pálya egységesítő, reszocializáló hatása erősebbnek bizonyult, mint a családi háttérből hozott különbségek.

Tegyük hozzá: a *Tíz évvel később* már mintha mutatná, hogy a szerzők is felismerték a fenti összefüggéseket, s új (vagy inkább új hangsúlyokat kapott) hipotézist fogalmaznak meg: a (nagy)vállalkozóvá válás *„szokásos ösztönzői”* mellett az 1990-es évtizedben speciális, egyszeri, és múltékony ún. *„nem ismétlődő [kivételes] ösztönzők”* (24) is hatottak Magyarországon, illetve valószínűleg az egész poszt szocialista régióban, s jelentős részben ezek nyomán alakult ki az új nagyvállalkozók első generációja. Indirekt módon ezt támasztja alá, hogy a már említett második generáció, a *Tíz évvel később*-ben *„újaknak”* nevezett csoport – akik az ezredforduló körül kezdték nagyvállalkozói karrierüket – esetében ezek a *„kivételes ösztönzők”* már nem működtek, s valóban: az *„újak”* apáinak *„több mint harmada”,* pontosabban 38%-a (39) már vállalkozó volt, s a *„régiek» vállalatainak közel negyedében a gyermekek vagy a fiatalabb rokonok átvették a vállalkozás vezetését vagy legalábbis fontos vezetői pozícióba kerültek”* (34). A folytonosság – az 1990-es évek általános, e sorok szerzője által is osztott előfeltevésével szemben – mintha csak egy generáció idejére működne igazán hatékonyan.

Ezen a ponton új hangsúlyokat kap egy – a szerzők által egyébként reflektált és profi módon „kezelt” – probléma, nevezetesen a minta reprezentativitásának hiánya. Szakmailag indokolható és korrekt, hogy a szerzők menet közben lemondtak mind a statisztikai reprezentativitás igényéről, mind a kérdőíves módszerről. Ehelyett hólabdamódszerre váltottak (amikor a már megkérdezettek kéri, hogy ajánljanak újabb, megfelelő riportalanyokat), és strukturált mélyinterjúkat készítettek (Laki–Szalai 2004: 50-51). Az *„újak”* esetében *„első megközelítésben 290 vállalkozó került... listánkra”* – fogalmaz a *Tíz évvel később* – (...) *A listát több fordulóban pontosítottuk és rövidítettük... [míg végül a] szűkített listán 39-en maradtak, közülük 31-es vállalták az interjút”* (16-17) Vajon csak azért maradtak ki például a politikai szereplőkkel szoros kapcsolatban álló, s feltehetően nem e kapcsolattól függetlenül meggazdagodott nagyvállalkozók, mert olyan kevesen vannak, s csak a sajtó fújja fel szerepüket? Vagy bekerültek a mintába, de ők is az *„elvárásoknak”* megfelelően nyilatkoztak? *„Az »újakkal« folytatott interjúkban az*

¹⁰ Tegyük hozzá: bár a többiek „csak” a közvetlen termelésirányító vagy a beosztott beosztását érték el az állami-szövetkezeti szektorban, de ugyanakkor 31% teljesen, 21% részben átlépett a magánszektorba – már 1989 előtt (Laki–Szalai 2004: 113).

önkormányzat, az állam vagy a politikai szereplői ritkán bukkannak fel fontos tényezőként (és olykor aggodalmak forrásaként), viszont többen közülük kiemelt személyi teljesítményként tartják számon a rendszeres hiteleket folyósító bankkal, bankfiókkal való kapcsolattartást és a jó viszony ápolását” (58). Valóban ez lenne a mai magyar vállalkozók tipikus attitűdje?

Jelzi a problémákat, hogy példának okáért a gender szempont – amúgy méltányolandó – figyelembe vétele is torzította a reprezentativitást: az „újak” első merítésének 290 fős listáján mindössze 7 nő (2,4%) szerepelt, míg a 31 meginterjúvolt „újból” 4 nő (12,9%) (32) – tehát a merítési listára került nőknek több mint ötször nagyobb esélye volt az interjúalanyok közé kerülésre, mint a férfiaknak.

Ennél is fontosabb: Szalai és Laki olyan csoportokat vizsgáltak, amelynek tagjai között magas a *profi nyilatkozók* aránya, akik feltehetően megkomponálják és kontrollálni igyekeznek a magukról kifelé mutatott képet. „*Rendre azt tapasztaltuk, hogy... bezáródnak, amint privát életük, ízlésük, szokásaik, társas kapcsolataik, közéleti szerepvállalásuk, politikai beállítódásuk és az ország társadalmi problémáihoz való viszonyulásuk kerül szóba*” (Laki–Szalai 2004: 175). „...*Lett legyen szó barátokról, sportról, lakáscseréről vagy emlékezetes kirándulásokról, válaszaik egyszerűen tömondatokra zsugorodtak, jelzésszerűek lettek és minden szavukkal meg hangsúlyukkal érzékeltették, hogy a beszélgetés át nem léphető határállomáshoz érkezett*” (Laki–Szalai 2004: 210-211).

Valamennyi riportalany munkaidőben, a saját irodájában fogadta a kutatókat, „*rendkívül egységesen és intenzíven kivitelezett magatartással*” a legnagyobb mértékben védeni igyekeztek – éppen azt a szférát, amelynek felderítését a szerzők eredeti, folyamatosság-tézise bizonyítása igényelte volna.¹¹ „*Minthogy nem láthattuk interjúalanyaink lakását, és nem láthattuk őket magukat, ahogyan otthoni privát terükben beszélnek és mozognak, így gazdagságuk mértékéről, fogyasztási preferenciáikról, ízlésükről, szokásaikról és családi kapcsolataikról annyi kerülhetett felszínre, amennyit és ahogyan e témakörökről íróasztaluk mögött ülve elmondtak*” (Laki–Szalai 2004: 176).

Recenzens a *Tíz évvel később* könyvbemutatóján (Rózsavölgyi Szalon, 2013. december 12.) kiváltotta a hallgatóság néhány tagjának felháborodott hördülését, amikor azt firtatta a szerzőktől: találkoztak-e az interjúk során akármilyen formában „*az ún. zsidókérdésre való utalásokkal*”. Szerencsétlen megfogalmazás volt, utána hiába magyarázkodott mind helyben, mind e-mailben a szerzőknek, hogy valójában *az antiszemitizmus kérdésére* gondolt. Ugyanis, mint közsímet, a két domináns polgárellenes diskurzus közül az egyik, a marxista változat nagyjainkban nagyon erősen visszaszorult, a másik, a szélsőjobb változat azonban az utóbbi évek Magyarországon előretörőben van. Márpedig e szélsőjobb polgárellenesség 1944 előtt az antiszemitizmus köré szerveződött, s e diskurzus művelői azóta sem találták meg a „zsidózás” hasonlóképp „hatékony” funkcionális helyettesítőjét (legtöbbször nyilván nem is törekedtek ilyen pótlék keresésére). Nem csak „*retorikai hatékonyságról*”¹² van szó, mint inkább arról a történelmi tapasztalatról, hogy mintegy 7-8 évtizede az antiszemitizmus fegyverét

¹¹ A szerzők által feltett kérdéseket valószínűleg csak egyfajta antropológiai részvevő kutatás tudná feltárni, bár még a felvetés is komolytalan: nyilvánvalóan nem lehetne egy ilyen közegbe úgy „betelepedni” egy-két évre, mint ahogy mondjuk Michael Stewart beköltözött családjával a „harangosi” cigányok közé, hogy antropológiai terepmunkát végezzen közöttük.

¹² Sőt: annak ma már inkább kontraproduktív. A magyar szellemi és politikai életben (is) lehangolóan gyakran találkozhatunk az „antiszemita” címke meggondolatlan, megalapozatlan, „inflációs hatású” használatával is. Mivel az ilyen vádaskodások rendszerint nem direkt módon zsidóellenes megnyilvánulásokból vélik értelmezéssel kibonthatóknak az „antiszemitizmust”, roppant nehéz ellene védekezni (különösen azért, mert *valódi* antiszemitizmus is létezik, és az ez által kiváltott félelmek teljesen érthetőek).

használó társadalmi aktorok a zsidó (vagy a korabeli törvények által „zsidónak” minősített) honfitársaiktól elrabolták a magyar nemzeti jövedelem mintegy ötödét, illetve a szűkebben vett nagyvállalkozói vagyon nagyobbik részét.¹³

Ami ebből a képletből következik: ha a mai magyar nagyvállalkozók azt *állítják*, hogy nem találkoztak antiszemita megnyilvánulásokkal, akkor *pusztán ez az állítás is információértékű fejlemény*. Recenzens nem többet – de nem is kevesebbet –, mint ezt a tanulságot szeretné hangsúlyozni a *Tíz évvel később* kapcsán. S ezen megállapítás szempontjából *szakmailag irreleváns* – és ettől független etikai szempontok miatt *kutathatatlan* –, hogy vannak-e egyáltalán zsidók vagy „zsidók” a vizsgálat alanyai között, s ha igen, akkor hányan. Ismétlem: érdektelen és a jelenben nem is kutatható. (Bár tegyük hozzá: a jövő társadalomtörténetészei számára ez már éppoly érdekes lehet, mint például a protestánsok aránya a hivatali viselők körében I. Ferenc uralkodása idején).

A mai Magyarországon az uralkodó közvélekedés valóban úgy véli, hogy *„tisztességes úton nem lehet tulajdonhoz, vagyonhoz jutni”* (Tóth István Györgyöt idézi 132). *„Mindezen túl, a vállalkozóellenes közhangulat arra intette őket, hogy akár könnyen el is vehető tőlük, amit tulajdonuknak tudnak – azaz a vállalkozás általános legitimációjának hiánya veszélybe sodorhatja az egész magángazdaságot, amire pedig immár mindent feltettek. És ebben a megkérdőjelezésben újra felhánytorgatható a múlt: számos interjúalanyunk számára így kifejezetten félelmeiktől kísért folyamat volt vállalkozásuk történetének elmúlt egy-másfél évtizede. A félelmek olykor irreális méreteket öltöttek: »...a fenyegetettség... a fenyegetettség végig megy. De most félelem van, mindenkit leültetnek«”* (133).

Ha pedig létezik egy ennyire zsigeri félelmeket kiváltó tőke- és (nagy)vállalkozóellenes közérzés, illetve, mint más forrásokból sajnálatos mértékben tudhatjuk: létezik napjaink Magyarországon egy erőteljes antiszemita izmus is – logikus feltevés, hogy a kettő sokak diskurzusában találkozik, szimbiózisba lép (főleg azért, mert a történelmi előzmények, a jelenlegi ideológiai-politikai piaci kínálat, és az információs/tömegkommunikációs forradalom miatt ez az összekapcsolás különösebb intellektuális beruházás nélkül is elérhető). Ha tehát azt írtuk korábban: *információértékű*, hogy a nagyvállalkozók – saját bevallásuk szerint – nem találkoznak antiszemita megnyilvánulásokkal, akkor most tegyük hozzá: ezen „információ” vagy arra utal, hogy a kutatás alanyai elszigetelődnek a magyar társadalom egy jelentős szegmensétől, plusz a nyilvános diskurzusokat, sajtót sem követik, vagy pedig arra, hogy úgy érzik, ezt a témát tabusítaniuk kell.

Tartok tőle, hogy a Szalai–Laki szerzőpáros *végül talált* olyan, valóban tartósan, legalább 4–7 generáció óta ható attitűdöket, rejtett vagy explicit normarendszereket, amelyek meghatározzák vagy befolyásolják a magyar nagyvállalkozók (és feltehetően a társadalom kisebb-nagyobb részének) viselkedését. Nem feltűnőnek lenni – visszahúzódnai a családi keretek közé – a (családi) üzlettel foglalkozni, semmi mással – zsigeri bizalmatlanság a „külsőkkel” szemben, beleértve az államot és a nagy intézményeket is. Márpedig ha tényleg ez jelenti a legújabb kori magyar történelem legmaradandóbb folytonosságát, akkor ez nagyon rossz hír.

¹³ „1930-ban a nagyipari vállalatok 46%-a (1920-ban 49,5%-a), a kereskedelmi vállalatok 78,9%-a (1920-ban 62,9%-a) volt izraelita tulajdonosok kezében. A bankok vezetőségében a zsidók részvételi arányát 1900-ban 85%-ra becsülték” (Ungváry 2012: 43).

HIVATKOZÁSOK

- Békefi M. (2001) *A magyarországi teknővájó cigányok*. Szekszárd: Romológiai Kutatóintézet.
- Kuczi T. (1992) Szociológia, ideológia, közbeszéd – Szociológia és társadalomdiskurzus. In Kuczi T. – Becskeházi A. *Valóság '70*. Budapest: Scientia Humana, 9–111.
- Laki M. – Szalai J. (2004) *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarorszáján*. Budapest: Osiris.
- Márai S. (2013) *Hallgatni akartam*. Budapest: Helikon.
- Rényi Á. – Lengyel Gy. (szerk) (1982) *A vállalkozó. Történeti, gazdaságszociológiai válogatás*. Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- Szalai J. (1998) Merengések a szociológiáról. In *Uram! A jogaimért jöttem*. Budapest: Új Mandátum, 336–346.
- Ungváry K. (2012) *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*. Pécs – Budapest: Jelenkor – OSZK.